

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

*Розглядається низка сучасних тенденцій у релігійній свідомості під впливом процесів модернізації, аналізуються погляди дослідників минулого і сучасності на майбутнє релігійної свідомості.***Вступ**

У процесі історичного розвитку і функціонування релігійної сфери чітко проявляються дві протилежні, але взаємопов'язані тенденції – посилення, або послаблення релігійного чинника в суспільному бутті. Сталість, повторюваність та чіткість прояву подібних тенденцій вимагає до себе дослідницької уваги з погляду пошуків тих сенсоутворюючих складових змісту релігії, принципово важливих для людини в її буттєво-ціннісних засадах існування, які періодично розширюють або звужують поле своєї дії в структурі масової та індивідуальної свідомості. Складні і неоднозначні тенденції в релігійній сфері у сучасних розвинених суспільствах робить актуальним їх відслідковування та аналіз.

Аналіз досліджень і публікацій

Сучасні загальносвітові процеси у релігійній свідомості стали об'єктом аналізу у зарубіжній філософській і соціологічній думці, зокрема при дослідженні модерної і постмодерної свідомості (роботи Д. Белла, П. Козловські, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса, М. Хайдеггера та ін.) [1; 9; 14; 15].

Низка теоретико-методологічних положень вміщують роботи представників функціонального підходу наукового релігієзнавства (роботи М. Вебера, Е. Дюркгейма та ін.) [3; 4; 7], історіософії [13]. Зазначене питання розглядалося і при аналізі сучасних неорелігійних рухів, де вплив загальносвітових релігійних тенденцій прослідковується найбільш чітко (роботи В. Бертца, І. Григулевича, П. Гуревича, К. Еванса, К. Лоренца, Т. Роззака, Дж. Уебба, Т. Халика та ін.) [5; 6; 16].

Постановка завдання

Для більш глибокого розуміння процесів у релігійній свідомості сучасного суспільства необхідне з'ясування специфіки її головних тенденцій. Соціально-філософський аспект зазначеного питання передбачає аналіз релігійної свідомості у взаємозв'язку із сучасними процесами, що відбуваються у суспільстві. У зв'язку з цим метою статті є аналіз низки сучасних тенденцій у релігійній свідомості під впливом процесів модернізації, а також розгляд поглядів дослідників минулого і сучасності на її майбутній стан.

Основна частина

Сучасна епоха у багатьох філософських та суспільствознавчих працях (П. Козловські, Ю. Хабермас, Ж. Ліотар та ін.) отримала визначення перехідної до постмодерну [9; 14]. Однією з характерних рис суспільної свідомості сучасності є складне та суперечливе поєднання сутнісно протилежних процесів секуляризації та релігійного відродження. Питання динаміки релігійної свідомості у сучасній теорії модернізації

аналізується в контексті співвідношення «релігійно-секулярне».

Сучасні тенденції у розвитку релігійної свідомості західного суспільства представлені як процесами «розмивання» релігії, зменшення її значення у житті окремої людини, так її відродженням на тлі традиційних конфесій та поширення нетрадиційних та синкретичних рухів.

В оцінці цих тенденцій у релігійній свідомості розвиненого світу виявляються як клерикальні, так і світські науково-релігієзнавчі позиції.

Перші спроби підвести наукове підґрунтя до усвідомлення та аналізу релігійно-секулярних процесів відносяться до епохи Відродження та Нового часу спочатку в рамках теорії «двох істин». П. Помпонацци, висуваючи ідею природної необхідності для пояснення усіх природних і суспільних явищ, сам процес виникнення і розвитку релігій тлумачив натуралістичним способом за допомогою астрології. Появу релігійних ідей він пов'язував з відповідним впливом небесних тіл, вважаючи, що християнство чекає період занепаду і зникнення [12, с.38].

Значний внесок у науковий аналіз природи, соціального значення релігійної свідомості та тенденцій її розвитку зробили представники ряду напрямків наукового релігієзнавства, зокрема, функціонального. У працях Е. Дюркгейма роль релігійної свідомості пов'язується з необхідністю задовольняти певні суспільні вимоги. Він вважав, що з розвитком суспільства роль релігії зменшується, а сама вона охоплює дедалі вужчу сферу соціального життя. Аналізуючи сучасну йому індустріальну епоху, дослідник констатував кризу традиційних релігійних вірувань, та відсутність повноцінної їм заміни як суспільно інтегруючого чинника: «Попередні боги старіють або вмирають, а нові не народилися». Вихід із даної ситуації вбачався ним у розвитку суспільних структур солідаризму. Послідовна десакаралізація релігії, послаблення традиційної релігійної свідомості не відкидає необхідності мати певні уявлення, котрі могли б замінити релігію і сприяти стабільності соціальних інституцій. Таким об'єктом релігійного почуття і поклоніння на його думку повинно стати суспільство, що в ідеологічному аспекті соціологізму заміняло традиційний християнський теїзм. Підкреслюючи значення цього чинника, Е. Дюркгейм називав низку рис відносно майбутнього стану релігії і релігійної свідомості, а саме: раціоналізм, індивідуальна ініціатива, а також як головна риса – більш пряме і виразне утвердження в ній соціального сенсу, що завжди був основою релігій,

не ховаючись за міфами і символами [7, с. 517, 518].

З огляду на сучасні процеси, що відбуваються у релігійній свідомості, важливим методологічним аспектом поглядів М. Вебера, є уявлення про процеси за чаклування та розчаклування світу. Під останніми він розумів неухильний процес втрати соціальними явищами та інституціями своїх сакральних рис, що різко змінило ставлення новітньої людини до світу. На відміну від первісного дикуна сучасна людина під впливом прогресуючої інтелектуалізації і раціоналізації отримує «...знання і віру в те, що у сфері отримання життєвих благ немає ніяких таємничих, непередбачуваних сил, а усіма речами можна оволодіти шляхом розрахунку. А це свідчить: зі світу знято чари. Більше не треба вдаватися до магічних засобів, щоб підпорядкувати собі або схилити на свій бік духів,...Тепер це робиться завдяки технічним засобам і розрахункові...» [3, с. 316; 4, с. 68-71].

Тенденції динаміки релігійної свідомості у взаємозв'язку із закономірностями циклічного розвитку людських спільнот-цивілізацій аналізувалися і в роботах представників цивілізаційного напрямку суспільної думки. Так, А. Дж. Тойнбі, невисоко оцінюючи роль нових вірувань, «породжених внутрішнім пролетаріатом цивілізацій третього покоління», зазначав, що «...єдине, що могло б виправдати існування новітньої західної цивілізації..., полягає в тому, що вона має нагоду прислужитися християнству і трьом спорідненим з ним релігіям, надавши їм світське поле для діяльності у світовому масштабі, утвердивши в них свідомість єдності їхніх основоположних цінностей...і кинувши їм усім однаковий виклик відродження ідолопоклонства в його особливо ганебній формі обожнення людиною самої себе» [13, с. 95].

Принципово відмінна позиція була характерна для марксистського напрямку. Характер взаємозв'язку релігії і закономірностей суспільного розвитку тут зовсім інший. У працях К. Маркса і Ф. Енгельса релігійна свідомість розглядалася як одна з багатьох форм суспільної свідомості, яка виникла на певному етапі розвитку суспільства та відображає історично минулі суспільні потреби і відносини. Останні виступали джерелом формування релігійних уявлень. Тому релігія і церква як духовна надбудова на матеріальному базисі суспільства у процесі подолання буржуазного суспільства мала відійти в минуле разом із класовим поділом суспільства [10, с. 123].

Прийнявши диференційований підхід до оцінювання характеру секуляризації в межах окремих елементів релігійної сфери (як відокремлення світських сфер від релігійних інституцій і норм), можна вважати, що модернізаційні процеси в структурі релігійної свідомості залежать від кількох чинників, які дозволяють більш повно розкрити це питання. Це, передусім, базові особливості релігії як форми суспільної свідомості, особливості структури і функціонування теоретичного та буденного рівнів релігійної свідомості, на чому ґрунтується відмінність способів їх взаємодії із соціокультурними

трансформаціями, а також конфесійні ознаки в догматичних положеннях. При цьому, модерністські тенденції в сучасній релігійній свідомості поєднуються з консервативними та архаїчними. Основним, базовим чинником, який зумовив механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної свідомості, виступає, на наш погляд, феномен науково-технічної революції та її глобальних наслідків.

Соціокультурні наслідки науково-технічної революції та їх вплив на трансформацію релігійної свідомості отримав різне тлумачення у вітчизняній та зарубіжній літературі. Констатується переорієнтація релігійної свідомості від теоцентричного до антропоцентричного спрямування, своєрідна «внутрішня секуляризація» (В. Ісамбер) релігії внаслідок секуляризаційних процесів у сучасному суспільстві. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, стихійного формування аморфних і універсалістсько-космополітичних її моделей.

Сучасна ситуація секуляризації, інтернаціоналізації економічної та духовної діяльності послабили теоцентричні форми світобачення. Розглядаючи ситуацію Нового часу, М. Хайдеггер одне з явищ цього періоду характеризує як знебоження. Воно не зводиться до простого вигнання Бога та грубого атеїзму, а являє собою подвійний процес. «З одного боку, картина світу розхристиянізовується, оскільки вводяться нові засади світу в ролі безкінечного, безумовного та абсолютного, з другого боку, відбувається перетлумачення християнства на відповідний світогляд. Тому знебоження є станом принципової невіршеності щодо Бога і богів проте воно не виключає релігійності, а завдяки цьому ставлення до богів уперше тільки й перетворюється на релігійне переживання» [15, с. 42]. Натомість, поширюється певна форма космоцентризму в поєднанні з егоцентричним переживанням людини за власну долю в невідомих цілях цього світу.

Такі процеси здатні в майбутньому істотним чином трансформувати як суспільне становище релігійних інституцій, структуру релігійних общин, так і зміст вірування, релігійної свідомості. Так, на думку К. Ранера, основними рисами майбутнього християнства мають стати екзистенційність та антропологічна спрямованість до людського суб'єкта, що зумовить практично-службовий характер релігії, її плюралістичність та екуменічність, а сама церква опиниться в становищі діаспори в дезінтегрованому суспільстві [2]. Важливу роль у трансформації релігійної свідомості сучасності відіграють також процеси урбанізації, що сприяє поширенню специфічної урбаністичної культури. Місто трансформувало традиції, віддалило людину від природи, вмістивши її у світ антропогенних предметів, спричинило анонімність та нетривалість контактів, що сприяло трансформації традиційних моральних норм і санкцій та зумовило зменшення ролі традиційної релігії. Саме з формуванням такого «технополісу» із секуляризованою, деміфологізованою і

десакралізованою свідомістю пов'язує процеси в релігійній свідомості Г. Кокс. На його думку, цей технополіс не антиклерикальний та неантирелігійний, а віротерпимий та ідейно плюралістичний, прагматичний й атеїстичний: «В епоху секуляризованого міста політика замінює метафізику в ролі мови теології... Світська розмова про Бога – це божественна розмова про світ... Бог хоче, щоб люди цікавилися не ним, а своїми побратимами» [11, с. 23]. Тобто, сучасне індустріалізоване місто формує секулярно-інтернаціоналізований варіант масової свідомості і, відповідно, спосіб життя, морально-психологічну атмосферу та ціннісні орієнтації, автономні від впливу традиційної релігії та церкви, хоча, при цьому сфера релігійної свідомості не залишається поза суспільними процесами. Тому внаслідок дії багатьох чинників внутрішнього та світового масштабу в релігійній сфері об'єктивно складаються передумови для появи релігійних інтерпретацій нових явищ світового соціокультурного процесу.

Серед інших причин модифікації сучасної релігійної свідомості можна назвати зміну традиційних сімейних структур та відносин, де всі важелі регулювання раніше належали релігії і церкві, а також формування раціоналізованої та секуляризованої системи технізованої організації праці. На практиці це сприяло десакралізації процесу праці, координації та автоматизації діяльності людини, створенню мобільної атмосфери життя. На основі цих явищ сформувався новий спосіб життя, заснований на динамічному типі мислення, спрямованому на постійне оновлення соціокультурного та особистого стилю життя. Ґрунтуючись на науковій парадигмі, подібний спосіб суспільного буття породжує і новий, історично-релятивістський спосіб світовідношення як протилежність метафізичному світобаченню, характерному для релігійної та загалом традиційної свідомості.

З іншого боку, проявляється не менш виразна тенденція до певного відродження релігійності як традиційних її форм для західних країн, так і особливо у формі синтезу з релігійно-філософськими впливами країн Сходу.

Аналіз феномена синкретичної (за своєю вже нетрадиційної) релігійності передбачає оцінку сучасного релігійного досвіду та свідомості, з'ясування їх місця та ролі, причин поживлення та соціально-історичну зумовленість. Загалом, релігійна та містична духовна традиція постає складним і неоднозначним явищем, у якому можуть поєднуватися суперечливі тенденції. При цьому, завжди у видозміненій формі релігійно-містичний досвід, містична духовна традиція відображає конкретні соціальні, науково-пізнавальні та екзистенційні проблеми. Романтичне заперечення повсякденності та раціональності європейської цивілізації втілюється у філософії екзистенціалізму, який, висунув в якості альтернативи вільну особистість, що виривається з оточення вигаданих цінностей та ілюзорних зв'язків з відчуженим світом і знаходить істину через інтуїтивне осягнення власної «екзистенції», особистого існування перед

обличчям абсурдної дійсності [2, с. 216-258]. Саме намагання уникнути раціоналізованої індустріальної системи сприяло виникненню інтересу до східних суспільств. Англійський психолог К. Еванс вказує на дві обставини, які сприяли відродженню східних релігійних культів. По-перше, на його думку, у східних релігіях вміщується певне антропологічне насіння, містичне піднесення фізичних і духовних здібностей людини. По-друге, східні релігії внаслідок їхньої розгалуженості не піддаються жорсткому структуруванню, що стає додатковим привабливим імпульсом до «незахідного» типу культури в умовах реальної дихотомії раціонального та ірраціонального у житті західного суспільства, а специфічна атмосфера спаяності та взаємодопомоги в рамках цих організацій приваблює до них на думку В. Бертца, знедолених людей та людей, які потерпають від неврозів і стресів [6, с. 12-14; 16-17].

Історичний процес розвитку духовних засад сучасної західної цивілізації характеризується постійною періодичною зміною містичних та раціоналістичних хвиль, щодо причин яких висунуто широкий спектр думок від внутрішніх колізій самої культури до соціально-економічної детермінації духовних процесів. Переважна дія духовних чинників на причини та механізми чергування містичних і раціоналістичних хвиль характеризує концепцію Дж.Уебба [5]. Він провів детальний соціологічний аналіз різних містичних течій та їхніх проявів у духовному середовищі сучасного західного суспільства порівняно з містичними течіями минулого. Досліджуючи ці явища, він намагався прослідкувати зв'язок з психологічними та культурними закономірностями суспільного життя і пояснити відродження містицизму різкою зміною епох, дійшовши висновку про те, що кожна епоха європейської історії мала специфічне духовне обличчя: феодалізм характеризувався стратегією у вигляді теократії, наступна буржуазна епоха відзначалася поширенням раціоналістичних доктрин. Сучасний же спектр ірраціоналістичних моментів свідомості виступає стихійною ідеологією людських мас.

На думку П. Гуревича, подібні релігійні утворення синкретичного характеру являють собою загальносоціологічний феномен, який можна знайти і в тих суспільствах, де кризові явища, зокрема зниження життєвого рівня, не спостерігаються. За своїм характером релігійні пошуки являють собою контркультурні феномени, оскільки кожна нова культура конкретної епохи зароджується як усвідомлення кризи попередньої соціокультурної парадигми. Якщо неорелігії знаходять соціальну опору в усіх країнах, то, відповідно, існує потреба в них. Зародження нових ціннісних та практичних установок можна розглядати як процес, який постійно відтворюється у світовій культурі [6, с. 17]. При цьому потрібно відмітити, що явища контркультури стають не лише ідейним підґрунтям для поширення нерелігійних рухів, але й основою для трансформації ролі традиційних релігій західного суспільства [11, с. 28-32].

На думку С. Кара-Мурзи, сучасна неоліберальна концепція ринкової економіки та відповідно побудована антропологічна модель передбачає необхідність подавлення природних людських інстинктів, зокрема інстинктів солідарності та співчуття, що суперечить і соціальній, і біологічній природі людини, в еволюції якої вроджений груповий інстинкт відігравав і продовжує відігравати велику роль. Його штучне стримування слугувало важливою причиною тяжких соціальних душевних хвороб (наркоманія, психози) та періодичних руйнівних спалахів повернення до групової солідарності спотвореної форми у вигляді фашизму й крайнього націоналізму [8, с. 181].

У руслі критики сучасного технократичного мислення розглядав появу нових релігійних рухів і Т. Роззак, вважаючи, що всі найбільші перетворення майбутнього в культурній, науковій та виробничій галузях будуть можливі саме завдяки поширенню в межах молодіжної контркультури нової містичної релігійності, відродження магії і окультизму, які дозволяють здійснити «спіритуальну трансформацію усіх сторін суспільної життєдіяльності сучасного людства» [6, с. 246].

Висновки

Отже, у процесі історичного розвитку і функціонування релігійної сфери чітко проявляються дві протилежні, але взаємопов'язані тенденції – посилення, або послаблення релігійного чинника в суспільному бутті. З цим пов'язана і активізація релігійної свідомості. Сучасні тенденції у розвитку релігійної свідомості західного суспільства представлені як процесами «розмивання» релігії, зменшення її значення у житті окремої людини, так її відродженням на тлі традиційних конфесій та поширення нетрадиційних та синкретичних рухів. Це знаходить неоднозначне тлумачення у науковій літературі.

Відродження інтересу до релігійно-містичних учень минулого та поширення містичного світовідчуття в рамках контркультурного руху, можна пов'язати із розчаруванням у світських ідеологіях та пошуках альтернативних шляхів містичного просвітлення, відображає загальні кризові явища в структурі функціонуючих ідеологічних систем та дефіцит духовного наповнення буттєвості в ролі закономірного супутнього явища. Соціальні й ідейно-теоретичні

витоки сучасної релігійної та містичної свідомості мають своє коріння у соціально-економічній та духовній основі суспільства. Морально-етичний протест контркультури проти панування технократичної свідомості набув форми заперечення раціонально-наукових методів пізнання світу як іманентно обмежених у своїх пізнавальних можливостях, виступаючи одночасно в контексті соціальної критики, що й сприяло активному нетрадиційному та синкретичному релігієтворенню.

Список літератури

1. Белл Д. От священного к светскому // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Дж. Белл [сост. Гараджа В. И., Буткевич Е. Д.] – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 699-702.
2. Буржуазная философия XX века. – М.: Политиздат, 1974. – 258 с.
3. Вебер М. Социология. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Пер. з нім. О. Погорілий.-К.:Основи,1998. – 534 с.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. / Пер. з нім.О. Погорілого.-К.:Основи,1994.- 261 с.
5. Григулевич И. Пророки «новой истины»: Очерки о культах и суевериях современного капиталистического мира. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
6. Гуревич П. Возрожден ли мистицизм? Критические очерки. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.
7. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
8. Кара-Мурза С. Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 256 с.
9. Козловски П. Культура постмодерна / Козловски П. – М.: Республика, 1997. – 236 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 30-ти т. Т. 20. – М.: Госполитиздат, 1961. – 827 с.
11. Минкявичюс Я. В. Научно-техническая революция и кризис религии в капиталистическом обществе // Религия в век научно-технической революции / Я. В. Минкявичюс. – М.: Политиздат, 1979. – С. 5-44.
12. Соколов В.В. Очерки философии эпохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 1962. – 168с.
13. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. У 2-х т. – Т. 2. / Тойнбі Арнольд. / Пер.з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К.: Основи, 1995. – 407 с.
14. Хабермас Ю. Вера и знание / Будущее человеческой природы / Хабермас Юрген. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2002. – С. 115-131.
15. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления / Хайдеггер Мартин; пер. с нем. В. В. Библихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с. – (Мыслители XX века).
16. Халик Т. «Вітіснений» Бог. Про духовну ситуацію в посткомуністичному суспільстві / Т. Халик // Людина і світ. – 1999. – № 11-12. – С. 3-8.

Е. Н. Сидоркина

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье рассматривается ряд современных тенденций в религиозном сознании под влиянием процессов модернизации, анализируются взгляды исследователей прошлого и современности на будущее религиозного сознания.

E. Sidorkina

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN MODERN SOCIETY

This article discusses a number of current trends in the religious consciousness under the influence of modernization; the researchers analyzed the views of the past and present for the future of religious consciousness.